

مقدمه

نقاشی لاک‌پوش یا زیرلاکی، به‌عنوان هنری مستقل، از اواخر دوره صفویه شکل گرفت و در دوره افشاریه، زندیه و قاجاریه به اوج کمال خود رسید. «موضوع نقاشی لاک‌پوش، بیشتر گل و بوته یا گل و مرغ است که تأثیر دیداری آن لطیف‌تر و طولانی‌تر از مضمون‌های دیگر به نظر می‌رسد» (آغداشلو، ۱۳۷۶، ۴۶). «فرنگی‌سازی شیوه‌ای از نقاشی بود که از اوایل دوره صفوی در ایران رواج یافت و با آمدن نقاشان اروپایی به ایران رواج فزون‌تری یافت. محمدزمان، شفیع عباسی، بهرام سفره‌کش و فرزندان آنها هم با این اسلوب هنری کار کردند. اسلوب فرنگی‌سازی در ایران و رشد و بسط آن در نیمه دوم سده یازدهم هجری، تأثیری خرسندکننده بر گل و مرغ‌سازی داشته و آن را هرچه بیشتر به سنت هنری ناتورالیستی اروپا نزدیک‌تر کرده است.» (از بررسی آثار نقاشی در نیمه اول سده دوازدهم هجری (نسخه‌پردازی، مرقع‌سازی، جلدهای لاک‌پوش، قلم‌دان نگاری و میناکاری) پیداست که هنر و فرهنگ صفوی از جامعه ایران محو نشده بلکه سنت‌های تصویری آن به‌ویژه با شیوه فرنگی‌سازی ادامه یافته است؛ البته نمی‌توان تأثیر نقاشی‌های لاک‌پوش را در تحولات نقاشی این دوره انکار کرد. نقاشی لاک‌پوش یا زیرلاکی که در جلدها و جعبه‌ها و قلم‌دان‌ها و قاب‌آینه‌ها به‌کار می‌رفت، درحقیقت منشأی در نگارگری ادوار پیشین ایران داشت.» (آژند، ۱۳۸۹، ۷۳۳)

از چهره‌های برجسته نقاشی لاک‌پوش می‌توان به محمدعلی بیک، محمدباقر (آقاباقر)، علی اشرف، محمدصادق، آقاصادق، آقاجف، میرزاابابا، محمدعلی، عبدالله، مهرعلی، محمدحسن افشار، محمدحسن‌خان، اسماعیل جلایر، آقالفعلی صورنگر، ابوالحسن غفاری و محمد غفاری اشاره کرد که میراث پراکنده و نامنظم قبل خود را به شیوه‌ای نو تنظیم کردند و شکل دادند و سبکی را به‌وجود آوردند که در کارگاه‌های هنری دربار شکوفا شد.

معرفی چند اثر گل و مرغ

یکی از کاربردهای گل و مرغ‌سازی، ساخت جلد در نسخ خطی است. در ادامه، ۹ نمونه از این نسخ بررسی می‌شود. دیوان‌های اشعار نسخ خطی آستان قدس رضوی از لحاظ زمان تحریر و نگارش به قرون ۹ و ۱۰ و ۱۳ و ۱۴ ق طبقه‌بندی می‌شوند: (رجوع به جدول شماره ۲)

قرن ۹: دیوان کمال خجندی؛ قرن ۱۰: دیوان خسرو دهلوی؛ قرن ۱۳: دیوان دشتی، کلیات سعدی، دیوان انوری، دیوان حافظ؛ قرن ۱۴: بوستان سعدی، دیوان حافظ، دیوان حسن غزنوی. در ادامه، هریک از آثار گل و مرغ این نسخ به تفصیل بررسی شده، ویژگی‌های آن برشمرده می‌شود.

نسخه دیوان کمال خجندی

مشخصات نسخه: شماره ۴۷۳۸، به خط نستعلیق محمود خماری، مورخ صفر ۸۶۷ق، کاغذ نخودی، برگ اول یک طرف با ترنج و طرف دیگر با سر لوح زیبا و ظریف به زر و لاجورد، جدول به تحریر و زر و لاجورد، جلد روغنی دورو، روی جلد گل و برگ زرین با ترنج و زمینه مشکی، پشت جلد گل و برگ زمینه گلی، ۱۲/۵×۲۰/۵، وقفی نائینی (گلچین، ۱۳۶۱، ج ۷، ۴۹۷).

جلد: این جلد زیبا مزین به ترنجی در وسط دو سرترنج است که در قسمت بالا و پایین کادر قرار گرفته است. داخل ترنج و سرترنج‌ها مجموعه‌ای از گل کار شده است. گل اصلی از نمای روبه‌رو و در بهترین حالت رسم شده است. این مجموعه ترکیبی از گل‌های رز (سوری، ورد)، نسترن، همیشه‌بهار و انواع برگ است. تصویری از پرند در اثر ترسیم نشده است. زمینه ترنج اصلی و وسط تیره‌تر از زمینه اطراف است. در سرترنج‌ها نیز شاخه‌گلی منفرد کار شده است.

معرفی چند جلد گل و مرغ در نسخ خطی دیوان‌های اشعار آستان قدس رضوی

فهیمة فرزانه*

چکیده

منابع مکتوب و مستند فارسی، از جمله کتاب‌ها، رساله‌ها، مرقعات و نسخ خطی برای شناخت ابعاد هنری و تاریخی هنرهای نگارگری، طراحی و خوشنویسی ایرانی، بسیار ارزشمند به شمار می‌روند. مصورسازی این کتب ادبی، علمی و تاریخی تحولات بزرگ و منحصر به فردی در هنر تصویرآرایی اسلامی ایجاد کرده است. درحقیقت آشنایی عمیق و همه‌جانبه با اصول نگارگری ایرانی با مطالعه و مشق نظری و علمی آثار موجود در مرقعات و نسخ خطی می‌تواند با هنر نقاشی عصر حاضر هماهنگی کاملی را فراهم سازد و قابلیت احیا و استفاده از شاخصه‌های نقاشی ایرانی را به‌وجود آورد. بنابراین یکی از راه‌های رسیدن به ارزش‌های هنر ایرانی، ارتباط نزدیک با سنت‌های هنری این سرزمین، درک و معرفی نسخه‌های خطی کهن ایران اسلامی است. به همین سبب این آثار، مطالعه وسیعی را می‌طلبد و مقاله حاضر، گامی کوچک در این مسیر و قطره‌ای ناچیز از دریای بی‌کران مجموعه آستان قدس رضوی است که به پژوهش درباره ۹ نسخه خطی مزین به گل و مرغ در حوزه ادبیات فارسی مربوط به سده‌های نهم تا چهاردهم می‌پردازد. این نسخ را از لحاظ تاریخی و شیوه اجرایی بررسی نموده و شاخصه‌های نقاشی گل و مرغ این نسخه‌ها را بیان می‌دارد.

کلیدواژه: نسخه‌های خطی، هنر اسلامی، نقاشی گل و مرغ، موزه و کتابخانه آستان قدس رضوی، سده ۹ تا ۱۴ ق.

* کارشناسی ارشد نقاشی دانشگاه هنر شاهد تهران

Fahime.Farzaneh@yahoo.com

حاشیه زمينه اطراف ترنج پوشيده از پيچش‌هاي گل ختايي با رنگ طلاست که به صورت يك چهارم کار شده است. (تصوير ۲) زمينه بيروني کمی روشن‌تر از زمينه گل وسط است. در اطراف کادر، دو حاشيه ساده با جدول‌کشي طلايي ديده می‌شود که قسمتی از آن جهت مشخص شدن طرح و رنگ بزرگ‌نمایی شده است.

نام کتاب: ديوان کمال خجندی

شماره ثبت اموال: ۴۷۳۸

روش تهیه: وقف

مؤلف ناظم: کمال‌الدین مسعود خجندی

واقف: ميرزا رضاخان نائینی

نگارگر: -

نوع زبان: فارسی

تاریخ وقف: مرداد ۱۳۱۱

تعداد سطر: ۱۵

نوع خط: نستعلیق

سال چاپ یا تحریر: ۸۶۷ق

خطی / چاپی: خطی

تعداد اوراق: ۲۳۲

موضوع کتاب: ادبیات

رنگ زمينه اثر: مشکی

ابعاد: طول: ۲۰/۵ سانتی‌متر، عرض: ۱۲/۵ سانتی‌متر

محل نگهداری نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی

نوع کادر اثر گل و مرغ: عمودی

نسخه ديوان اميرخسرو دهلوی:

مشخصات نسخه: شماره ۱۰۵۳۷، خط نستعلیق، مورخ سال ۹۰۲ ق، مقطع‌ها به زر پخته و لاجورد، دو صفحه اول دارای تذهیب مرصع و متناظر، حاشیه دو صفحه اول دارای ترنجی به زر، مجدول به زر و لاجورد، کاغذ دولت آبادی ۳۷۴گ، جلد روغنی گل و مرغ، عمل آقای هاشم ظریف تبریزیان مذهب کتابخانه آستان قدس رضوی، قطع وزیری ۱۵×۲۵، خریداری آستان قدس رضوی (گلچین، ۱۳۶۱، ج ۹، ۱۲۵).

گل و مرغ حاضر اثر مرحوم ظریف تبریزیان، از هنرمندان معاصر مشهدی است که سال‌ها در کتابخانه آستان قدس رضوی مشغول به کار بوده است. در این اثر، ترکیبی کم‌تراکم بر روی زمينه مرغش کار شده که گل اصلی آن از لحاظ ترکیب در يك‌سوم بالای کادر و مرغ آن در مرکز تصویر و به رنگ‌روشن قرار گرفته است. در اثر بیشتر از دو نوع گل استفاده نشده و غنچه‌ها و برگ‌ها و تزیینات، اطراف گل اصلی به وجود آمده است. رنگ گل اصلی اثر، صورتی و رنگ گل‌ها و غنچه‌ها در قسمت يك‌سوم پایین کادر، صورتی کم‌رنگ است.

گل اصلی از نمای روبه‌رو و پرنده از نمای پهلو کار شده است. اجزای کادر از سه قسمت تشکیل شده است که دو حاشیه ساده و باریک بر روی زمينه طلايي و حاشیه میانی که پهن‌تر است با تزیین گلی ساده و چهارپایه بر روی زمينه تیره به وجود آمده است. درون جلد: داخل اثر نیز تصویری از یک شاخه گل نرگس دیده می‌شود که ترکیب قرینه در عین بی‌قرینگی بر روی زمينه تیره دارد. رنگ و سایه‌پردازی، ساده و بی‌پیرایه است. هنرمند با تکنیک پرداز گل را سایه زده است. نام کتاب: ديوان اميرخسرو دهلوی

شماره ثبت اموال: ۱۰۵۳۷

روش تهیه: خریداری

مؤلف، ناظم: امیرخسرو دهلوی

واقف: -

نگارگر: ظریف تبریزیان

زبان: فارسی

تاریخ وقف: -

تعداد سطر: ۱۵

نوع خط: نستعلیق

سال چاپ یا تحریر: ۹۰۲ ه ق

خطی / چاپی: خطی

تعداد اوراق: ۲۷۴

موضوع کتاب: ادبیات

رنگ زمينه اثر: مرغش

ابعاد کتاب: ۲۵ سانتی‌متر طول، ۱۵ سانتی‌متر عرض

محل نگهداری نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی

نوع کادر اثر گل و مرغ: عمودی

نسخه کلیات سعدی

مشخصات نسخه: شماره ۱۰۲۵۸، کاتب نامعلوم، تاریخ کتابت ۱۲۲۶-۱۲۲۲ق، خط: نستعلیق ۱۴ سطر متن و هامش، کاغذ: نباتی آهارمهره، عناوین به سنگرف دارای کمنده به تحریر و زر و جدول به تحریر و زر و لاجورد، سرلوح‌ها کار نشده، ۳۰۱ برگ ۱۹×۲۸ س.م، جلد: دو رو، رو رنگ روغنی گل و بوته بازسازی شده، داخل: حاشیه زرین و مزین به گل نرگس روی زمينه لاکي، عطف: میشی تریاکی، خریداری آستان قدس رضوی در ۱۳۴۹ ش (گلچین، ۱۳۶۱، ج ۹، ۲۱۵).

روی جلد: مجموعه‌ای از گل با انواع غنچه‌ها و گل‌های متنوع با تراکمی نسبتاً بالا بر روی زمينه دارچینی تیره کار شده است که پرنده‌ای در آن به چشم نمی‌خورد. گل‌های اصلی و بزرگ اثر در يك‌سوم وسط کادر قرار گرفته که بیشتر از نمای روبه‌رو بوده و توجه بیننده را در اولین نگاه به خود جلب می‌کند. گل‌های متنوعی که شامل گل‌های صدتومانی، صدف‌برگ، نسترن، ادريسی، کوبک و... است. شاخه‌ها نیز از مرکز به اطراف بالا و پایین کشیده شده‌اند، به گونه‌ای که اثر از همه جهات خوانایی دارد. منبع نور نیز به صورت منتشر از روبه‌روست. غنچه‌ها و گل‌های کوچک‌تر و برگ‌ها نیز همراه با تزیینات فضای اثر را پر کرده‌اند. تنوع رنگی گل‌ها زیاد بوده و فضای رنگینی را ایجاد کرده است. پرداز گل‌ها کم و هنرمند بیشتر از قابلیت سایه‌روشن آبرنگی استفاده کرده است.

حاشیه‌ای سه‌قسمتی، اثر را احاطه نموده است؛ حاشیه میانی

گل‌های چهارپایه بر زمينه قرمز دارد و دو حاشیه دیگر جدول، ساده طلايي است.

نام کتاب: کلیات سعدی

شماره ثبت اموال: ۱۰۲۵۸

روش تهیه: خریداری برای آستان قدس

مؤلف، ناظم: شیخ مصلح‌الدین سعدی شیرازی

واقف: -

نگارگر: -

زبان: فارسی

تاریخ وقف: -

تعداد سطر: ۱۴ سطر
 نوع خط: نستعلیق
 سال چاپ یا تحریر: ۱۲۲۶ ه ق
 خطی/ چاپی: خطی
 تعداد اوراق: ۳۰۱
 موضوع کتاب: ادبیات
 رنگ زمینه اثر: دارچینی
 ابعاد کتاب: ۲۸ سانتی متر طول، ۱۹ سانتی متر عرض
 محل نگهداری نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی
 نوع کادر اثر گل و مرغ: عمودی

درون جلد: شاخه گل نرگس با غنچه‌هایش در مرکز کادری با زمینه قرمز لاک، قرار گرفته که حاشیه‌ای باریک با تزیینات طلائی ظریف بر روی زمینه تیره کار شده است. اثر، پردازی بسیار کم دارد و بیشتر با تکنیک سایه‌روشن آبرنگی تکمیل شده است. برگ‌ها و غنچه‌ها تا حدودی قرینه‌اند.

نسخه دیوان انوری

مشخصات نسخه: شماره ۱۰۷۲۶، خط نستعلیق سده سیزدهم، با یک سرلوح مذهب مرصع پرکار، دو صفحه آغاز دارای تشعیر، مجدول به زر و دارای تحریر و کمند، عناوین به شنکرف، کاغذ نخودی و فستقی آهار مهره، ۱۲۲ گ، جلد روغنی دو رو با عطف چرمی ۱۴۲۰، وقفی محمد ایرانی مجرد (گلچین، ۱۳۶۱، ج ۱، ۱۲۷).
 جلد: مجموعه گل اثری از هنرمند مرحوم بروسان است، گل‌های متنوع و گوناگون که با ترکیبی متراکم از گل‌ها و غنچه‌ها در کنار یکدیگر چیده شده‌اند. ترکیب کلی به صورت عمودی و ترکیب گل‌ها به گونه‌ای است که از هر طرف گردش دارد. گل اصلی در مرکز و در یک سوم وسط قرار گرفته و از نمای روبه‌رو کار شده است. شایان ذکر است که در این مجموعه هیچ پرنده‌ای تصویر نشده است. گل‌های متنوع اثر شامل صدتومانی، ادریسی، نسترن، غنچه‌های سوری، گلنار، کوکب و گل رعناست. تعداد گل‌ها و غنچه‌ها بیش از برگ‌هاست و با نگاه اول تنها گل‌ها به چشم می‌آیند.

اثر بر روی زمینه تیره اجرا شده که با سه حاشیه احاطه گشته، دو حاشیه با روش حل‌کاری طلائی و حاشیه وسط حاشیه‌ای ساده از گل‌های ختایی بر روی زمینه تیره به چشم می‌خورد.

نام کتاب: دیوان انوری
 شماره ثبت اموال: ۱۰۷۲۶
 روش تهیه: وقفی
 مؤلف، ناظم: اوحالدین محمدبن اسحاق انوری
 واقف: محمد ایرانی مجرد
 نگارگر: عبدالعلی بروسان

زبان: فارسی
 تاریخ وقف: بهمن ۱۳۵۰
 تعداد سطر: ۱۴
 نوع خط: نستعلیق
 سال چاپ یا تحریر: ۱۲۲۵ ق
 خطی/ چاپی: خطی
 تعداد اوراق: ۱۲۲
 موضوع کتاب: ادبیات
 رنگ زمینه اثر: قهوه‌ای
 ابعاد: ۲۰ سانتی متر طول، ۱۴ سانتی متر عرض
 محل نگهداری نسخه: آستان قدس رضوی
 نوع کادر اثر گل و مرغ: عمودی

نسخه دیوان دشتی به شماره ۱۰۵۵۲

«این نسخه از محمدخان، فرزند حاجی‌خان، متخلص به دشتی است به خط نستعلیق ۱۱ سطر، خط میرزا رضا معروف به کلهر به سال ۱۲۹۴ ق، دارای سرلوح مذهب و مرصع با دو کتیبه، مجدول به زر و تحریر، دارای کمند، عنوان‌ها به شنکرف، کاغذ حنایی آهارمهره، زرافشان، ۱۵۰ گ، جلد روغنی دو رویه گل و بوته عمل آقای آفته، مذهب کتابخانه آستان قدس رضوی، ابعاد ۲۰×۳۱، خریداری آستان قدس رضوی مرداد ۱۳۴۹» (وفادارمرادی، ۱۳۷۶، ج ۱۵، ۳۶۶).

جلد: این اثر دسته‌گلی زیبا با ساختار و شاخه‌های مشخص است که از پایین صفحه شروع شده و در یک کادر عمودی رشد و نمورده است. در مرکز کادر، گل‌ها و پرندگان عاشق به چشم می‌خورند که در بهترین وضعیت قرار گرفته‌اند و در مرکز توجه چشم مخاطب هستند. پرنده از نمای پهلو و گل اصلی از نمای روبه‌رو ترسیم شده است. قرارگرفتن گل‌ها در پس برگ‌ها و سایه‌روشن‌پردازی‌ها، القای ژرفا می‌نماید. در پایین کادر نیز از برگ‌هایی در حالت قرینه بهره گرفته شده که هرچه به مکان‌های بالاتر کادر می‌رویم از آن قرینگی خبری نیست. کل اثر با رنگ‌های روشن و پرتلاؤ بر روی زمینه تیره کار شده که با جدول‌کشی زیبا و حاشیه‌هایی پرکار احاطه گردیده است.

اثر با سه حاشیه احاطه شده که دو حاشیه داخلی و بیرونی زمینه تیره و نقشی ساده با طلا دارد، حاشیه میانی را با تذهیبی درشت رنگین بر زمینه تیره پیرامون گل و مرغ کادربندی کرده‌اند. در قسمت داخلی اثر، تصویری از یک شاخه گل همراه با غنچه‌ها، بسیار ساده با رنگ‌های روشن بر روی زمینه مشکی کار شده است.

نام کتاب: دیوان دشتی
 شماره ثبت اموال: ۱۰۵۵۲
 روش تهیه: خریداری شده در مرداد ۱۳۴۹
 مؤلف، ناظم: محمدخان متخلص به دشتی
 واقف: -
 نگارگر: عیسی آفته
 زبان: فارسی
 تاریخ وقف: -
 تعداد سطر: ۱۱
 نوع خط: نستعلیق اثر میرزا رضا کلهر
 سال چاپ یا تحریر: ۱۲۹۴ ق
 خطی/ چاپی: خطی
 تعداد اوراق: ۱۵۰
 موضوع کتاب: ادبیات
 رنگ زمینه اثر: مشکی کار شده با طلا

ابعاد کتاب: ۳۱ سانتی متر طول و ۲۰ سانتی متر عرض
 محل نگهداری نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی
 نوع کادر اثر گل و مرغ: عمودی

نسخه دیوان حافظ

مشخصات نسخه: شماره ۱۰۳۹۲، خط شکسته نستعلیق ۱۴ سطر، تاریخ کتابت سده ۱۳ هجری، کاتب نامعلوم، کاغذ نباتی آهارمهره، جلد روغنی دو رویه؛ برون: گل و بوته و بلبل و درون: یک شاخه گل سنبل در زمینه مشکی (کار شیراز، آقا لطفعلی) این جلد دارای قابلق زیبای میشن با جدول‌بندی شطرنجی طلائی است. خریداری شده در مرداد ۱۳۴۹. (فاضل هاشمی: ۱۶۸).
 جلد: گل و مرغ حاضر مجموعه‌ای زیبا از چیدمان گل‌های متنوع همراه با تزیینات و غنچه‌های فراوان است که پرنده‌ای

نغمه‌خوان بر روی شاخه اصلی آن دیده می‌شود. هنرمند علاقه زیادی به زمینه‌های تیره به‌خصوص مرغش و طرح‌های شلوغ و پرکار داشته و بیشتر جلدهای او طرح‌هایی شلوغ و خیره‌کننده دارد. از ساقه‌ها و برگ‌هایی که به‌روشنی و کاملاً واضح در اثر به تصویر درآمده، پیداست که نقاش توجه خاصی به حرکت ساقه‌ها در آثارش داشته است. گل صدبرگ بزرگ در یک‌سوم بالای کادر و بالاترین قسمت تصویر و دو غنچه در نزدیکی گل اصلی قرار دارد و تک‌پرنده‌ای بر روی شاخه زیرگل در حال سردادن دلدادگی است. قرارگیری گل‌های سنبل، میخک، نسترن، صدبرگ و غنچه‌ها، تزئینات زیبای اثر را افزون نموده است. وجود پرنده و حضور گل‌های زیبا با رنگ‌های درخشان، همه و همه شادابی و طراوت

حیات را به بیننده نشان می‌دهد. زمینه اثر مشکی بوده، حاشیه شنجرفی مایل به قرمز با طرحی از رنگ طلا گل و مرغ را احاطه کرده، حاشیه بیرونی با طرحی از گل‌های رنگی بر روی زمینه تیره حاشیه دوم را تشکیل می‌دهد و با جدول‌بندی طلایی کادر به اتمام می‌رسد.

داخل اثر تصویری از تک‌شاخه گل سنبل که بسیار زیبا پرداز خورده، دیده می‌شود. زمینه کار مشکی بوده که با جدولی طلایی احاطه شده است.

نام کتاب: دیوان حافظ

شماره ثبت اموال: ۱۰۳۹۲

روش تهیه: خریداری مرداد ۱۳۴۹

مؤلف، ناظم: شمس‌الدین محمد حافظ

واقف: -

نگارگر: آقا لطفعلی شیرازی

زبان: فارسی

تاریخ وقف: -

تعداد سطر: ۱۴

نوع خط: شکسته نستعلیق

سال چاپ یا تحریر: سده ۱۳ق

خطی / چاپی: خطی

تعداد اوراق: -

موضوع کتاب: ادبیات

رنگ زمینه اثر: مشکی

ابعاد: نامعلوم

محل نگهداری نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی

نوع کادر اثر گل و مرغ: عمودی

نسخه دیوان حسن غزنوی به شماره ۴۶۷۳

«این نسخه به خط نستعلیق تحریر محمدحسین جنابدی، مورخ محرم ۱۰۱۲ق، جلد روغنی گل و بوته‌دار و دورو، کاغذ نخودی، جدول شنگرف، تحریر در متن و هامش، هر صفحه به‌طور متوسط ۴۰ بیت، ابعاد ۱۵×۲۴/۵، وقفی نایینی» (کلچین، ۱۳۶۱، ج ۷، ۷۳۹۷) در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است.

این جلد زیبا دارای ترکیبی متراکم از گل‌های ادریسی، صدبرگ، نسترن، نرگس و... با تزئینات فراوان و برگ‌های متنوع است که سطح زمینه را پر کرده‌اند. گل‌های بزرگ و اصلی در مرکز کادر قرار دارند و شروع حرکت گل‌ها از مرکز به جهات مختلف است. مرکز توجه اثر در یک‌سوم وسط کادر است که گل‌های اصلی و بزرگ چیدمان شده‌اند. یک‌سوم بالا و پایین کادر ترکیبی از گل‌های کوچکتر و غنچه‌هاست که نگاه مخاطب را با حرکت ساقه‌ها به اطراف می‌کشاند.

در این اثر پرنده‌ای دیده نمی‌شود و کل اثر بر روی زمینه‌ای تیره کار شده است. حاشیه داخلی و بیرونی با جدول‌کشی و طرح

تعداد سطر: ۴۰ بیت

نوع خط: نستعلیق

سال چاپ یا تحریر: ۱۰۱۲ محرم

خطی/چاپی: خطی

تعداد اوراق: -

موضوع کتاب: ادبیات

رنگ زمینه اثر: مشکی

ابعاد کتاب: ۲۴/۵ سانتی‌متر طول و ۱۵ سانتی‌متر عرض

محل نگهداری نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی

نوع کادر اثر گل و مرغ: عمودی

نسخه دیوان حافظ به شماره ۴۶۳۴

گل و مرغ جلد دیوان حافظ ترکیبی زیبا دارد، گل صدتومانی بزرگ اصلی در قسمت یک‌سوم بالای کادر و دو مرغ در قسمت پایین‌تر قرار دارند. در قسمت وسط کادر گل‌های نسترن سفیدرنگ و سنبل بنفش، بر زیبایی اثر افزوده است. تنوع رنگ، تزئینات و غنچه‌ها و برگ‌ها و گل‌های مختلف و متعدد و متنوع از نکات قابل‌ذکر این اثر است. شروع گل‌ها و ساقه‌ها از لبه پایین کادر بوده، شاخه‌ها به طرف بالا کشیده شده است. تنوعی بسیار زیبا از گل‌های میخک، سنبل، نسترن، صدتومانی و... در اثر دیده می‌شود که پردازهای لطیف هنرمند، زیبایی آنها را دوچندان کرده است.

ترسیم گل‌ها و غنچه‌ها از زوایای مختلف و زیر و رو قرارگرفتن برگ‌ها و سایه‌روشن‌کاری زیبا و پردازهای لطیف، نشان از القای عمق در این گل و مرغ دارد. حاشیه‌ای ساده به رنگ طلایی بر روی زمینه مشکی، اثر را احاطه نموده است.

در داخل اثر تصویر گل نرگس با سه شاخه و تعدادی برگ، به همراه گل‌هایی ریز در قسمت پایین بر روی زمینه تیره نقش بسته و کل مجموعه با پرداززی زیبا، سایه خورده است. ترکیب بسیار ساده بوده که در عین بی‌قرینگی، قرینه‌ای ضمنی دارد.

نام کتاب: دیوان حافظ

شماره ثبت اموال: ۴۶۳۴

روش تهیه: خریداری

مؤلف، ناظم: حافظ

واقف: -

نگارگر: -

زبان: فارسی

تاریخ وقف: -

تعداد سطر: ۱۵

نوع خط: نسخ

سال چاپ یا تحریر: -

شطرنجی طلایی رنگ بر روی زمینه تیره قرار دارد. حاشیه میانی

نیز بر روی زمینه قرمز شنجرفی با طرحی از گل‌های چهارپر اجرا شده است.

نام کتاب: دیوان حسن غزنوی

شماره ثبت اموال: ۴۶۷۳

روش تهیه: وقفی

مؤلف، ناظم: حسن غزنوی

واقف: نائینی

کاتب: محمد حسین جنابدی

زبان: فارسی

تاریخ وقف: مرداد ۱۳۱۱

نسخه بوستان سعدی به شماره ۱۰۲۴۶

این اثر زیبا مجموعه‌ای از گل‌های متنوع است که در جهات مختلف در کادر چیده شده‌اند به گونه‌ای که گروهی از گل‌ها رو به بالا و گروهی رو به پایین هستند و گروهی نیز از همه طرف قابل رؤیت‌اند.

گل‌های اصلی در یک‌سوم کادر بالا ترسیم شده‌اند که شامل دو گل بزرگ سوری است. گل‌های بزرگ بعدی نیز در مرکز کادر قرار گرفته‌اند. انواع گل‌های سوری (ورد، رز، صدتومانی، نسترن، میخک، ادیسی، کوبک، میخک و... در این اثر مشهود است که بر روی زمینه قهوه‌ای تیره کار شده است. برگ‌های سبز یکنواختی در کل کادر پراکنده شده اما سایه‌روشن و پرداز گل‌ها کم است. در این اثر اگرچه جزو کتب قرآن و ادعیه نیست ولیکن هنرمند از کشیدن پرده در آن امتناع نموده است.

حاشیه‌ای به رنگ طلایی و ساده، بر روی زمینه تیره کل اثر را احاطه نموده است.

در داخل اثر، تک شاخه گل نرگس با چندین غنچه و گل بر زمینه مشکی به تصویر درآمده است. سایه‌روشن اثر با تکنیک پرداز کار شده است.

نام کتاب: بوستان سعدی

شماره ثبت اموال: ۱۰۲۴۶

روش تهیه: خریداری

کاتب: میرعلی هروی

واقف: -

نگارگر: -

زبان: فارسی

تاریخ وقف: -

تعداد سطر: ۱۲

نوع خط: نستعلیق

سال چاپ یا تحریر: -

خطی / چاپی: خطی

تعداد اوراق: ۱۵۹

موضوع کتاب: ادبیات

رنگ زمینه اثر: قهوه‌ای

ابعاد کتاب: ۲۵ سانتی‌متر طول و ۱۶ سانتی‌متر عرض

محل نگهداری نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی

نوع کادر اثر گل و مرغ: عمودی

خطی/چاپی: خطی
تعداد اوراق: ۲۱۶
موضوع کتاب: ادبیات
رنگ زمینه اثر: قهوه‌ای
ابعاد کتاب: ۱۷/۵ سانتی‌متر طول و ۱۰ سانتی‌متر عرض
محل نگهداری نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی
نوع کادر اثر گل و مرغ: عمودی

نتیجه

الف) در نقاشی ایرانی، گل‌ها در تمام جهت‌ها نقش شده‌اند. در آثار گل و مرغ و گل و بوته‌های مجلدهای آستان قدس رضوی، اغلب، بوته گل را از روبه‌رو، غنچه‌ها و جوانه‌ها را از جهت‌های متفاوت، مرغ را از پهلو و گل اصلی را از سه‌رخ می‌بینیم. در این آثار نیز مانند نقاشی سنتی ایرانی گویا هر بخش تصویری، از قانون ویژه خود جهت دید و ژرف‌نمایی پیروی می‌کند. ب) در نمایش مرغ یا پرنده در تمام آثار مورد پژوهش، از بهترین زاویه دید (نمای نیم‌رخ) استفاده شده است. ج) بیشتر آثار گل و مرغ مورد پژوهش همانند گل و مرغ مکتب شیراز کمتر امضا و تاریخ دارد (باورهای عارفانه) مگر در آثار مورد پژوهش همچون (دیوان انوری، دیوان دهلوی و دیوان دشتی) که امضا دارد، در دیگر آثار، تاریخ و امضا دیده نمی‌شود. هنرمند اروپایی می‌خواهد بدون آنکه اثر قلم‌مو بر روی تصویر دیده شود، به سطح‌های کم‌رنگ و پررنگ (سایه‌روشن) یک‌دست برسد، ولی نقاش ایرانی می‌خواهد نقطه‌های پرداز در

اثر دیده شوند (این روش با نقطه‌کاری‌های پوانتالیسم در شیوه امپرسیونیسم اواخر قرن ۱۹ اروپایی ارتباطی ندارد) و به نوعی احساسی از تجلی نور در بیننده ایجاد کند، که با مفاهیم عارفانه و مذهبی همراه بوده و ریتم و ضرب‌آهنگ زیبایی را در اثر به نمایش می‌گذارد. د) جدول‌بندی، به‌طورمشخص، در تمام آثار گل و مرغ و گل و بوته مورد پژوهش به چشم می‌خورد که گاه با کادربندی ساده و خطی به رنگ طلایی خلاصه شده و گاه دارای دو یا چند حاشیه متفاوت و پرکار است که دورتادور اثر را احاطه کرده و بر زیبایی آن افزوده است. قطعات دیوان انوری، دیوان دشتی، دیوان حسن غزنوی و کلیات سعدی سه حاشیه و دیوان کمال خجندی و دیوان حافظ دو حاشیه دارد. با توجه به نتایج فوق می‌توان به‌طور اجمالی و خلاصه مقایسه‌ای بر نسخ خطی مورد بررسی آستان قدس و نیز مکاتب اصفهان، شیراز و قاجار داشت که در جدول شماره ۱ آمده است:

نسخ خطی آستان قدس (سده ۱۱ تا ۱۴ هجری)	مکتب اصفهان (صفویه، سده ۱۱ هجری)	مکتب شیراز (زندیه، سده ۱۲ هجری)	مکتب قاجار (سده ۱۳ هجری)
در این آثار، گل اغلب بر محور تقارن اثر تصویر شده است.	در آثار نقاشی گل و مرغ مکتب اصفهان، اغلب، درخت یا درختچه (مکان استقرار مرغ) بیرون از محور تقارن اثر تصویر شده است.	در آثار نقاشی گل و مرغ مکتب شیراز (زندیه) بیشتر بوته گل بر محور تقارن اثر تصویر شده است (درخت زندگی)	در آثار نقاشی گل و مرغ مکتب قاجار اغلب بوته گل بر محور تقارن قرار دارد.
ترکیب‌بندی در برخی آثار پویا (دیوان حافظ) و در برخی دیگر آرام و بدون حرکت است (دیوان دهلوی، دیوان خجندی، دیوان دشتی)	ترکیب‌بندی، متحرک و فعال است.	ترکیب‌بندی، بدون حرکت و آرام است	ترکیب‌بندی، ایستاست.
برخی آثار (دیوان غزنوی، بوستان سعدی، دیوان انوری، کلیات سعدی) یک کانون توجه دارد (گل) برخی آثار (دیوان حافظ، دیوان دشتی، دیوان دهلوی، دیوان خجندی) چند کانون توجه دارند (گل و مرغ)	اثر، یک کانون توجه دارد. (مرغ)	اثر، چند کانون توجه دارد (گل، مرغ و زمین)	اثر چند کانون توجه دارد.
مرغ قابل‌شناسایی نیست.	مرغ، قابل‌شناسایی است (طبیعی)	مرغ، قابل‌شناسایی نیست (مفهومی)	مرغ قابل‌شناسایی نیست.
در همه آثار، مرغ از نمای پهلو به نمایش گذاشته شده است.	به کامل‌ترین زاویه دید برای طراحی مرغ توجه نشده است.	بهترین زاویه دید برای تصویر کامل مرغ انتخاب شده است.	بهترین زاویه دید برای تصویر کامل مرغ انتخاب شده است.
قرارگاه مرغ، در همه آثار مورد پژوهش، بوته یا گل صدف‌رنگ است.	قرارگاه مرغ، در اغلب آثار، درختچه فندقی، شکوفه یا درختی تناور است.	قرارگاه مرغ، در اغلب آثار، بوته، مرغ یا گل صدف‌رنگ است (مفهومی و نمادین)	قرارگاه مرغ، در اغلب آثار، بوته گل، دست، فضاها معماری و... است.
نسخ خطی، گاه دارای امضا بوده (دیوان دهلوی، دیوان انوری، دیوان دشتی) و گاه تاریخ و امضا ندارد (دیوان حافظ، کلیات سعدی، دیوان غزنوی)	گل و مرغ مکتب اصفهان (صفوی) اغلب امضا و تاریخ دارد.	گل و مرغ مکتب شیراز (زندیه) کم‌تر امضا و تاریخ دارد (باورهای عارفانه)	گل و مرغ مکتب قاجار امضا و تاریخ دارد.

جدول شماره ۱) مقایسه ترکیب‌بندی در مکاتب اصفهان، شیراز، قاجار و نسخ خطی آستان قدس

عنوان	شماره عمومی	سال تحریر	کاتب	نگارگر	گل و مرغ درجند و داخل	نوع خط	تعداد نگاره	محل نگهداری
دیوان کمال خجندی	۴۷۳۸	۸۶۷ ق	محمود خماری	-	جلد	نستعلیق	۱	کتابخانه آستان قدس
دیوان امیرخسرو دهلوی	۱۰۵۳۷	۹۰۲ ق	-	ظریف تبریزیان	جلد	نستعلیق	۲	کتابخانه آستان قدس
کلیات سعدی	۱۰۲۵۸	۱۲۲۷ ق	-	-	جلد و داخل	نستعلیق	۲	کتابخانه آستان قدس
انوری	۱۰۷۲۶	۱۲۵۰ ق	-	بروسان	جلد	نستعلیق	۱	کتابخانه آستان قدس
دیوان دشتی	۱۰۵۵۲	۱۲۹۴ ق	کله‌ر	آفته	جلد و داخل	نستعلیق	۲	کتابخانه آستان قدس
دیوان حافظ	۱۰۳۹۲	۱۱۳ ق	-	آقا لطفعلی	جلد و داخل	شکسته	۲	کتابخانه آستان قدس
دیوان حسن غزنوی	۴۶۷۳	۱۳۱۱ ق	-	-	جلد	نستعلیق	۱	کتابخانه آستان قدس
دیوان حافظ	۴۶۳۴	-	-	-	جلد و داخل	نسخ	۲	کتابخانه آستان قدس
بوستان سعدی	۱۰۲۴۴	-	میرعلی هروی	-	جلد و داخل	نستعلیق	۲	کتابخانه آستان قدس

جدول شماره ۲) معرفی تاریخی نسخ خطی دارای اثر گل و مرغ

پی‌نوشت

۱. در اصطلاح کتاب‌آرایان، کرانه‌های سه‌گانه در صفحه را می‌گفتند. فرق آن با حاشیه در آن است که حاشیه با متن از نظر موضوع کیان یا در مقابل آن است اما هامش هیچ گونه تقابلی ندارد و چه بسا مقوله‌ای جدا و غیرهمسان با متن باشد (هراتی، ۱۳۷۸: ۶۱).
 ۲. نوعی جدول که سه طرف هر صفحه (به جز سمت عطف) را می‌پوشاند و همواره با جدول اصلی فاصله دارد و فاصله حاصل به وسیله عناصر تزئین تذهیب آراسته می‌شوند (هراتی، ۱۳۷۸: ۶۱).

منابع

- لورنس بینون ویکلنسون (۱۳۶۷) تاریخ نقاشی ایران، ترجمه محمد ایراهنش، چ اول، تهران: امیرکبیر.
- آژند، یعقوب (۱۳۸۰) تاریخ ایران دوره صفویان، چ اول، تهران: شفق.
- آژند، یعقوب (۱۳۸۹) نگارگری ایران، ج ۱ و ۲، چ اول، تهران: سمت.
- آژند، یعقوب و دیگران (۱۳۸۵) مجموعه مقالات نگارگری مکتب اصفهان، تهران: فرهنگستان هنر.
- پاکباز، رویین (۱۳۷۸) دایره‌المعارف هنر، چ اول، تهران: فرهنگ معاصر.
- پاکباز، رویین (۱۳۷۹) نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، چ اول، تهران: زرین و سیمین.
- دیبا، لیلیا (۱۳۷۴) نقاشی زیرلاکی در هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: فرزانه روز.
- شهدادی، جهانگیر (۱۳۸۴) دریچه‌ای بر زیبایی‌شناسی گل و مرغ، تهران: کتاب خورشید.
- غضبان‌پور، جاسم (گردآورنده) و آیدین آغداشلو (متن) (۱۳۷۶) آقالطفعلی

- صورتگرشیرازی، چ اول، تهران: میراث فرهنگی
- فاضل‌هاشمی، محمدرضا (۱۳۸۰) فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج ۱۷، مشهد: آستان قدس.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی (۱۳۷۸) احوال و آثار نقاشان قدیم ایران، ج ۱ و ۲، تهران.
- کن‌بای، شیدا (۱۳۸۲) نقاشی ایرانی، ترجمه مهدی حسینی، چ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- گری، بازیل (۱۳۵۵) نگاهی به نگارگری در ایران، ترجمه فیروز شیروانلو، ج ۲، چ اول، تهران: توس.
- گری، بازیل (۱۳۶۹) نقاشی ایرانی، ترجمه عرب‌علی شروه، چ اول، تهران: عصر جدید.
- گلچین‌معانی، احمد (۱۳۶۱) فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج ۹، مشهد: چاپخانه دانشگاه مشهد.
- محمدحسن، زکی (۱۳۶۴) تاریخ نقاشی در ایران، ترجمه ابوالقاسم سحاب، چ سوم، تهران: سحاب.
- مرآتی، رامین (۱۳۹۰) گلشن، مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک، چ اول، تهران.
- وفادار مرادی، محمد (۱۳۷۶) فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکزاسناد آستان قدس رضوی، ج ۱۵، مشهد: آستان قدس رضوی.
- هامبی، لویی (۱۳۷۶) هنر مانوی و زرتشتی، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول، تهران: مولی.